

Η ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΣΕ ΕΝΑ ΜΗ-ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟ, ΓΕΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ

PATRICK JAMES

Cambridge Greek Lexicon Project

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρουσίαση πολιτισμικών πληροφοριών δεν είναι αποκλειστική αποστολή των εγκυκλοπαιδικών αρχαιοελληνικών λεξικών. Καθώς η σημασία των λέξεων έχει τόσο πολιτισμική όσο και γλωσσολογική διάσταση, κάθε λεξικό χρειάζεται να εξετάσει πώς και κατά πόσο θα έπρεπε να ενσωματώσει στο γλωσσολογικό φορτίο μιας λέξης πληροφορίες σχετικά με τα πολιτισμικά συμφραζόμενά της. Ο σπουδαστής συνήθως έρχεται σε μια πρώτη επαφή με μια συγκεκριμένη λέξη ή έννοια σε ένα γενικό λεξικό, και τα υπομνήματα συχνά εξαρτώνται από λεξικά όπως το *Liddell-Scott-Jones* (εφεξής *LSJ*), οπότε η επιρροή μη εγκυκλοπαιδικών λεξικών εκτείνεται πέρα από τα συμφραζόμενα του υπό μελέτη χωρίου.

Η παρούσα ανακοίνωση εξετάζει τη λέξη *θώραξ* (κατά κύριο λόγο με την έννοια I του *LSJ*) πειραματικά, αναλύοντας αρχικά τα προβλήματα που ανακύπτουν στον ορισμό της από τις λογοτεχνικές πηγές, και έπειτα συζητώντας τις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Περιγράφει¹ και παρουσιάζει ένα δοκιμαστικό λεξικογραφικό λήμμα, και τέλος, εξετάζει τις δυνατότητες συμπλήρωσης του λεκτικού ορισμού με εικονογράφηση και επισημαίνει τα πλεονεκτήματα των πολυμέσων και της υπερκειμενικής τεχνολογίας.

2. Η ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Παρότι τα προβλήματα που ανακύπτουν από τις λογοτεχνικές πηγές αφορούν, κατά κύριο λόγο, κάποια χωρία στον Όμηρο τα οποία αποτελούν αντικείμενο συζήτησης ήδη από την ελληνιστική περίοδο,²

¹ Το λήμμα είναι ένα πιλοτικό άρθρο για ένα λεξικό αρχαίων ελληνικών-αγγλικών που ετοιμάζεται τώρα στο Πανεπιστήμιο του Cambridge, υπό την καθοδήγηση της δρ. Anne Thompson.

² Π.χ. τα Σχόλια Α στην *Ιλιάδα* B 529-530 και B 830, και τα Σχόλια Α και Τ στην *Ιλιάδα* E 99.

πολύ καινούργιο αρχαιολογικό υλικό έχει έρθει στο φως κατά τον 20ό αι., στην Πύλο και τα Δενδρά. Το υλικό αυτό δεν βρισκόταν στη διάθεση των συντακτών του *LSJ*, οι οποίοι χρησιμοποίησαν εν πολλοίς την ίδια δομή, και τα ίδια παραθέματα, που είχαν αποτελέσει τη βάση για την πραγμάτευση της λέξης, από την πέμπτη έκδοση του *Liddell & Scott* (1864). Συνεπώς το άρθρο για τον θώρακα παρέμεινε ουσιαστικά αναλλοίωτο παρά την ομηρική αρχαιολογία του Schliemann στα τέλη του 19ου αι., και τις ανασκαφές του Evans στην Κνωσό, το 1900. Μάλιστα, η επίδραση φαίνεται να ακολουθεί μάλλον την αντίθετη κατεύθυνση: τα ερμηνεύματα του *LSJ* επηρέασαν την κατανόηση των αμυντικών όπλων στην ευρύτερη μελέτη των ομηρικών ποιημάτων, και τα παραθέματά τους υπήρξαν το σημείο αναφοράς για τις μεταγενέστερες πραγματεύσεις της ομηρικής πανοπλίας.

Η λέξη *θώραξ* είναι οικεία στους μελετητές αρχαίων ελληνικών από τον Όμηρο, τον Ηρόδοτο, τον Ξενοφώντα και άλλους πολυδιαβασμένους συγγραφείς. Τα σύγχρονα λεξικά και οι μεταφράσεις συχνά την αποδίδουν ως «breastplate» (‘επιστήθιο’). Μια τέτοια μετάφραση μπορεί να αποβεί παραπλανητική, επειδή προϋποθέτει έναν θώρακα με μεταλλικά ελάσματα, που καλύπτει μόνο το στήθος. Οι εναλλακτικές αποδόσεις που προσφέρει το *Intermediate Greek Lexicon* του Liddell, «cuirass» (‘όπλο που προστατεύει το επάνω μέρος του σώματος, αποτελούμενο από εμπρόσθιο και οπίσθιο μέρος που συναρμολογούνται’) και «corslet» (πανοπλία που καλύπτει μόνο την πλάτη, τον θώρακα και την κοιλιά) χρησιμοποιούνται ακόμη, αν και είναι μάλλον ασαφή για τον σημερινό αγγλόφωνο ομιλητή. Παρότι οι αποδόσεις είναι ίσως μεγαλειώδεις και αρχαϊκές, όπως αρμόζει στην *Ιλιάδα*, είναι σίγουρα απρόσφορες για περιγραφές μαχών ανάμεσα σε οπλίτες του 5ου αι. – ειδικότερα εφόσον η λέξη «cuirass» δήλωνε αρχικά ένα αντικείμενο κατασκευασμένο από δέρμα (Stubbings 1962, 506-507). Η απόδοση «body-armour» (‘πανοπλία’) μπορεί να είναι ένας κατάλληλος ορισμός για όλα τα αντικείμενα που φέρουν την ονομασία *θώραξ*, έχει όμως υπερβολικά σύγχρονες συνδηλώσεις ακόμη και για την εποχή των οπλιτών, οπότε δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως μετάφραση.

Το πρόβλημα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο καθώς η λέξη *θώραξ* έχει μακρά ιστορία και δηλώνει διάφορες μορφές οπλισμού προορισμένες να προστατεύσουν το πάνω μέρος του σώματος. Μαρτυρείται στη Γραμμική Β', στον πληθυντικό, ως *to-ra-ke*, σε μια πινακίδα από την Πύλο (PY Sh 736)³ και παρέμεινε εν χρήσει μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια: απαντά στον Πλούταρχο (π.χ. *Βίος του Καίσαρα* 27) και στην Καινή Διαθήκη, όπου χρησιμοποιείται και μεταφορικά (π.χ. *Προς Εφεσίους* 6:14). Ωστόσο, παρότι η ίδια λέξη εξακολούθησε να χρησιμοποιείται στα ελληνικά για να δηλώσει διάφορους τύπους αρχαιοελληνικών και ρωμαϊκών αμυντικών

³ Βλ. για περισσότερες πληροφορίες Ventris & Chadwick 1973, 375-380.

όπλων, δεν έπεται ότι οποιαδήποτε αγγλική λέξη μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να συμπεριλάβει την ποικιλία και την ιστορία των αντικειμένων που αναφέρονταν ως θώρακες.

2.1. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΛΕΞΗΣ ΘΩΡΑΞ ΣΤΗΝ ΙΛΙΑΔΑ

Τα χωρία από την *Ιλιάδα* που παρατίθενται στο *LSJ* παρουσιάζουν μια περίπλοκη κατάσταση. Κατά πρώτον, δεν γίνεται σαφές πόσο μέρος του κορμού προστατευόταν. Ένας θώραξ ή τα ελάσματά του, γύαλα, μπορούσαν να φορεθούν από Τρώες ή Αχαιούς, και, πέρα από την προστασία του θώρακα (Λ 19) μπορούσαν να καλύπτουν οποιοδήποτε από τα ακόλουθα μέρη του σώματος: τους ώμους (Ε 99, 188-189), τη μέση (πρβλ. *ζωστήρ* Δ 132) και το υπογάστρο (Ν 506-507). Ο Προθοήνωρ όμως τραυματίζεται στον ώμο (Ξ 449-452) χωρίς να γίνεται καμιά αναφορά σε πανοπλία.

Συγκεκριμένα, δεν είναι σαφές εάν καλύπτεται η πλάτη. Μερικοί τύποι πανοπλίας, όπως αυτή που φορά ο Μενέλαος στη ραψωδία Δ και ο Πολύδωρος στην Υ (χωρία 1 και 3) φαίνεται ότι προστατεύουν την πλάτη

- (1) α[τ↓ δα α|τδ ρηυνεν |ηι ζωστ°ρω |ξ°εω
 ξρ(σειοι σ(νεξον κα<= διπλ)ωω ≥ντετο ψΘρηφ.
 /ν δα fπεσε ζωστ°ρι □ρηρ)τι πικρ[ω | (στ)ω:
 δι□ μ'ν □ρ ζωστ°ρω/λ→λατο δαιδαλΥιοι,
 κα<= δι□ ψΘρηκοω πολυδαιδ□λου ±ρ→ρειστο
 μ<=τρηω ψε, δν/φ)ρει fρυμα ξρο[ω ♣ρκοω □κ)ντων (Δ 132-137)

Ο Φυλεύς στη ραψωδία Ο (βλ. χωρίο 4) φορά, όπως φαίνεται, άλλο είδος πανοπλίας, το οποίο παρόλα αυτά προστατεύει και την πλάτη.

Παρότι σε αυτά τα χωρία, η πλάτη του πολεμιστή προστατεύεται, σε άλλο σημείο (χωρίο 2) ο ποιητής αναφέρει ρητά ότι, όταν αυτοί (εννοεί μάλλον τόσο τους Έλληνες όσο και τους Τρώες) έστρεφαν τα νώτα, οι πλάτες τους ήταν ακάλυπτες:

- (2) πολλο<= δα ο[τ□ζοντο κατ□ ξρ)α νηλΥ [ξαλκῶ,
 ±μ'ν |τε⊗ στρεφψΥντι μετ□φρενα γυμνωψε<=η
 μαρναμΥνων, πολλο<= δ' διαμπερ'ω □σπ<=δοω α[τ°ω (Μ 427-429)

Κατά δεύτερον, η *Ιλιάδα* αναφέρεται αδιακρίτως, κατά τα φαινόμενα, σε δύο διαφορετικές πανοπλίες.⁴ Μία από αυτές που την φορούσαν τόσο οι Έλληνες όσο και οι Τρώες και οι σύμμαχοί τους (π.χ. ο Αίαντας, ο

⁴ Αυτός ο αρχαιοελληνικός όρος μπορεί να έχει εδώ συνειρμούς που δεν βοηθούν σε αυτή την περίπτωση, αλλά χρησιμοποιείται με την γενική του έννοια.

Ιδομενέας, ο Αινείας και ο Γλαύκος), δεν περιλάμβανε θώρακα (Leaf 1960, 576). Ο οπλισμός του κορμού στον άλλο τύπο πανοπλίας δεν αντιμετωπίζεται με συνέπεια. Έτσι, ο Διομήδης φορά θώρακα στην αρχή της ραψωδίας Ε (99), αλλά ο στίχος 113 έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη πως πολεμούσε χωρίς θώρακα. Ο Μενέλαος επίσης τραυματίζεται διὰ ψορηκῶ πολυδαϊδίου στη ραψωδία Δ 136 (χωρίο 1), αλλά η πανοπλία αυτή δεν μνημονεύεται στους στ. 185 κ.ε. και 213 κ.ε., όπου περιγράφεται εκ νέου το τραύμα. Όταν ο Ποσειδών προτρέπει τους Έλληνες να οπλιστούν με τα ακόντιά τους, τις ασπίδες και τα κράνη τους, δεν αναφέρεται σε άλλα μέρη οπλισμού (Ξ 370 κ.ε.). Όταν όμως επιστρέφουμε στην αφήγηση, ο ποιητής παρατηρεί ότι προχωρούν μες στον αστραφτερό χαλκό (Ξ 383).⁵

Κατά τρίτον, μερικά χωρία είναι ασαφή. Όταν το όπλο διαπερνά την πανοπλία του Μενέλαου και τον τραυματίζει (χωρίο 1), δεν είναι σαφές κατά ποιον τρόπο είναι διπλός ο θώραξ και κατά συνέπεια ούτε πού βρίσκεται το τραύμα. Η πέμπτη έκδοση του *Liddell & Scott*, στο λήμμα της για το ρήμα *διπτομαι*, μετέφραζε τον στίχο ως εξής: «the breastplate doubled (by the overlying belt) opposed... the dart» [‘ο θώρακας διπλός (από τη ζώνη που ήταν πάνω του) αντιστάθηκε... στο βέλος’]. Τόσο ο Leaf όσο και ο Edwards υποστηρίζουν ότι τα εμπρόσθια και οπίσθια ελάσματα συναντιόντουσαν στο πλάι: τα ελάσματα επικαλύπτονταν, και έτσι ήταν διπλά. Ο Kirk επέμεινε ότι «τα δεσίματα του ζωστήρος βρίσκονται ούτως ή άλλως μπροστά» και πρότεινε ότι ο Μενέλαος φορούσε έναν δερμάτινο επενδύτη, ο οποίος έπεφτε από πάνω σαν πανωφόρι.⁶ Σε μια παρόμοια σκηνή (χωρίο 3) χρησιμοποιείται η ίδια μιάμιση αράδα, αλλά το τραύμα βρίσκεται στην πλάτη του Πολυδώρου. Μια τέτοια αντίφαση μπορεί να αποτελεί ένδειξη της αβεβαιότητας του ίδιου του ποιητή σχετικά με τη φύση αυτού του τύπου πανοπλίας αλλά και της προσαρμογής και κακής εφαρμογής λογοτύπων σε «τυπικές σκηνές».

- (3) τῖν βῶλε μῦσσον ἰκοντι ποδῖρκῃω δῖλω Ἀξιλλεῖω
νῶτα παραῖσσαντοω, ἡψι ζωστῆροω ἰξῶεω
ξρῖσειοι σῖνεξον καὶ διπλωοὺν τετο ψορηφ (Υ 413-415)

Τέταρτον, παρότι τα επίθετα που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν έναν θώρακα υποδηλώνουν μεταλλικά υλικά, όπως υποστήριξε ο Stubbings (Stubbings 1962, 507), δεν είναι απαραίτητο να συμπεράνουμε ότι το όπλο που περιγράφουν είναι συνεπώς μεταλλικό. Οι περιγραφές

⁵ Η διατύπωση αυτή δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά χάλκινες πανοπλίες. Η πανοπλία μοιάζει επίσης να περιορίζεται μόνο σε ακόντιο, ασπίδα και κράνος στην Ν 713 κ.ε., Ο 125 κ.ε. και 478-483· βλ. επίσης Leaf 1960, 577.

⁶ Σχόλιο του Munro 1894 στον στίχο Δ 132, του Edwards στους στίχους Υ 413-415 και του Kirk στους στίχους Δ 132-135.

πανα \Leftrightarrow ολοω (Λ 374), λαμπρὴν γανῶν τεω (N 265), ἀ \Rightarrow ολοψθρηφ (E 489) και λευκοψθραφ στον Ξενοφώντα (Κύρου Ανάβαση 1.8.9) δηλώνουν ότι η πανοπλία ήταν λαμπερή, γυαλιστερή ή ακόμη και απαστράπτουσα –ίσως από κάποιους μεταλλικούς δίσκους που στερεώνονταν σε ύφασμα.

Αλλά επίθετα φαίνεται να επιβεβαιώνουν με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια ότι η πανοπλία ήταν από μέταλλο, π.χ. χάλκεος (N 371-372). Και όμως, σε αυτές τις περιπτώσεις, δεν είναι σαφές εάν ολόκληρο το αντικείμενο ήταν φτιαγμένο από δύο μεταλλικά ελάσματα ή αποτελούνταν από μεταλλικά ελάσματα ή δίσκους στερεωμένους σε ένα είδος δερμάτινου ή λινού επενδύτη. Ακόμη και η λέξη πολυδαίδαλος (Δ 136), η οποία συχνά μεταφράζεται ως «curiously or richly wrought» ('δουλεμένος με τέχνη και πλούτο'), μπορεί, σύμφωνα με το *LSJ*, να χρησιμοποιηθεί για την ύφανση, και η λέξη νεόσμηκτος μπορεί να σημαίνει «πρόσφατα πλυμένος» (N 342), οπότε κανένα από τα δύο επίθετα δεν συνεπάγεται αναγκαστικά ότι η πανοπλία είναι από μέταλλο. Σε κάθε περίπτωση, οι αναφορές στην *Ιλιάδα* (λινοθώραξ B 529, 830), τον Ηρόδοτο (2.182.1) και τον Αλκαίο (απ. 357 LP) σε λινά που φοριούνταν κατά τη μάχη φαίνεται ότι υπονοούν κάτι εντελώς μη μετάλλιο. Οι λινόι θώρακες έχουν μια μακρά ιστορία χρήσης στη μάχη (Snodgrass 1999, 90), και είναι λογικό να υποθέτουμε ότι οι Αχαιοί τους φορούσαν στην *Ιλιάδα*, όπου συχνά οι θώρακες αναφέρονται για πρώτη φορά, όταν τους διαπερνά ένα όπλο και ο ήρωας τραυματίζεται.

Ωστόσο, δεν πρέπει να καταλήγουμε σε συμπεράσματα σχετικά με τα χρησιμοποιούμενα υλικά, λαμβάνοντας υπόψη μόνο περιγραφές πληγωμένων ηρώων. Υπάρχουν παραδείγματα, όπου ένα όπλο διαπερνά έναν χάλκινο θώρακα και γύαλα (N 371-372), όπως και παραδείγματα, όπου δεν γίνεται αναφορά στο υλικό. Ένας χάλκινος χιτών που χρησίμευε για να προστατεύει τον Αλκάθουν καταστρέφεται από τον Ιδομενέα (N 439-440), και ο Αϊάντας διαπερνά την ασπίδα του Διομήδη, όχι όμως και το επιστήθιό του (Ψ 818-819). Παρότι ένα χάλκινο κράνος, δώρο του Απόλλωνα, αποκρούει ένα ακόντιο (Λ 351), άλλο χάλκινο κράνος διαπερνάται από όπλο (M 184). Ο Θνητός Αινείας διαπερνά δύο στρώσεις του θεϊκού θώρακα του Αχιλλέα (Υ 267 κ.ε.). Ο ποιητής μοιάζει να ενδιαφέρεται περισσότερο για τη δύναμη και την επιδεξιότητα των ηρώων που πλήττουν τον θώρακα, και όχι να παραπέμπει στο υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένος.⁷

Μια τελευταία περιπλοκή οφείλεται στο γεγονός ότι μερικά μέρη της πανοπλίας παρουσιάζονται ως εξαιρετικά κομμάτια που κληροδοτούνται από την προηγούμενη γενιά στην επόμενη ή λαμβάνονται ως βραβεία (Ψ 560 κ.ε.). Παρότι τέτοια αντικείμενα περιγράφονται συχνά με μεγάλη λεπτομέρεια, και έτσι θα μπορούσαν να μας είχαν προσφέρει μια

⁷ Πρβλ. το μοτίβο «οἷοι νῦν βροτοὶ εἰσίν», π.χ. Υ 285 κ.ε.

πληρέστερη κατανόηση του ομηρικού θώρακα, χαρακτηρίζονται ρητά ως ασυνήθη. Ο θώραξ του Φυλέως, ο οποίος συναρμόζεται από ελάσματα (χωρίο 4), είναι ένα τέτοιο παράδειγμα, οπότε ίσως δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως ενδεικτικό του κανόνα.

(4) πυκινίω δΥ οϋ ρκεσε ψΘρηφ,
 τ)ν ⇒ φ)ρει γυ□λοισιν □ρηρ)τα: τ)ν ποτε Φυλε|ω
 ≥γαγεν/φ □Εφ(ρηω, ποταμο\ □πο Σελλ→εντω.
 φει|νοω γ□ρ οϋ fδωκεν □ναφ □νδρ□ν Ε|φ→τηω
 /ω π)λεμον φορΥειν δη|πν □νδρ□ν □λεπρ→ν: (Ο 529-533)

Αυτά τα ερμηνευτικά προβλήματα θεωρήθηκαν τόσο δύσκολα ώστε ο Leaf υποστήριξε ότι τα περισσότερα χωρία –αν όχι όλα– που αφορούσαν έναν θώρακα αποτελούσαν μεθομηρικές παρεμβολές (Leaf 1960, 577-578). Ο Reichel επιχείρησε να λύσει το πρόβλημα ορισμού προτείνοντας ότι η λέξη θώραξ αρχικά αναφερόταν σε κάθε μέρος της πανοπλίας. Η ιδέα αυτή εύκολα διαμορφώνεται, αν κανείς μελετήσει τα ομόρριζα ρήματα, τον ποιητικό τύπο θωρήσω και τον πεζολογικό θωρακίζω, επειδή και τα δύο αυτά ρήματα μπορεί να αναφέρονται στον θώρακα γενικά, και όχι ειδικά σε θώρακα από μέταλλο. Για παράδειγμα, ο Ξενοφών χρησιμοποιεί το ρήμα για πολεμικά άλογα (*Κύρου Παιδεία* 8.8.22), παρότι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι αυτή η χρήση αποτελεί σημασιολογική διεύρυνση, ή επιβίωση μιας αρχικής, γενικότερης σημασίας.

2.2 ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ⁸

Μετά τη δημοσίευση του *LSJ* και του υπομνήματος του Leaf, η μυκηναϊκή αρχαιολογία έχει προσφέρει παραδείγματα των ειδών πανοπλίας που χρησιμοποιούνταν κατά την περίοδο, όπου τοποθετείται η σύνθεση της *Ιλιάδας*. Ωστόσο, οι μαρτυρίες των αντικειμένων, διαφόρων ιδεογραμμάτων της Γραμμικής Β', των καλλιτεχνικών αναπαραστάσεων και των αναφορών σε οπλισμό σε άλλες πινακίδες της Γραμμικής Β', δεν συνέβαλαν στην πλήρη αποσαφήνιση των προβληματικών χωρίων στον Όμηρο.

Οι μυκηναϊκοί λακκοειδείς τάφοι του 16ου αι. μας παρέχουν ελάχιστες μαρτυρίες για πανοπλίες. Τα επιστήθια από φύλλο χρυσού φαίνεται να είναι απλώς τελετουργικά. Ένα τμήμα λινού, πάχους δεκατεσσάρων στρώσεων, ενδέχεται να αποτελεί μέρος ενός είδους θώρακα (συμπέρασμα που συνάγεται από αναφορές σε τέτοια αντικείμενα στη λογοτεχνία). Ωστόσο, δεν μπορούμε να ξέρουμε εάν αυτό ήταν ένας

⁸ Βλ. Snodgrass 1999, 14-47.

επενδύτης που διέθετε μεταλλικά ελάσματα ή δίσκους προσαρτημένα σε αυτόν, ή μπορούσε να χρησιμοποιηθεί χωρίς αυτά.

Η πανοπλία από τα Δενδρά (εικ. 1), της ανακτορικής περιόδου, αποτελούνταν από εμπρόσθιο και οπίσθιο έλασμα, στο οποίο προσαρμόζονταν ένα περιτραχήλιο και δύο επώμια, μαζί με ένα τριγωνικό έλασμα που καλύπτει την περιοχή, όπου συναντιούνται τα επώμια. Τρία καμπύλα ελάσματα καλύπτουν το κάτω μέρος του κορμού. Αυτό, ή κάτι παρόμοιο, μπορεί να είναι εκείνο που θεωρείται πως φορούσε ο Διομήδης στη ραψωδία Ε 99, αν και μια τέτοια πανοπλία θα παρεμπόδιζε σημαντικά την κίνηση.

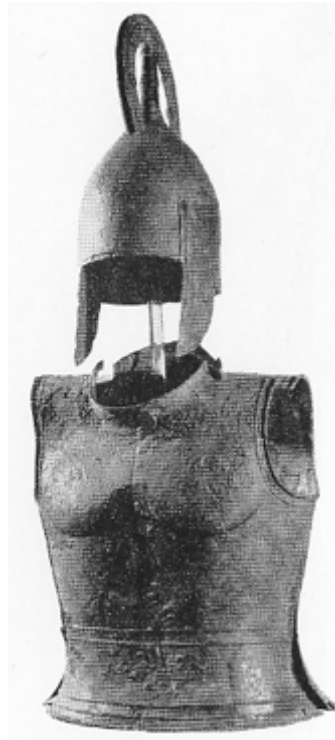

Εικόνα 1. Πανοπλία από τα Δενδρά

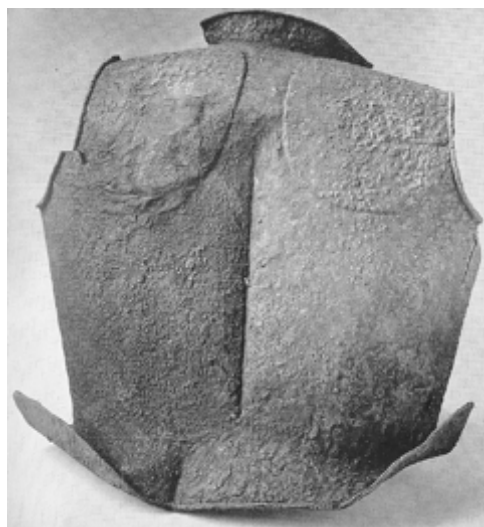
Στην Ύστερη Περίοδο, το Αγγείο των Πολεμιστών απεικονίζει μαχητές που φορούν δύσκαμπτους αλλά όχι μεταλλικούς θώρακες, οι οποίοι στέκουν σε απόσταση από το σώμα και διαθέτουν μακριές χειρίδες. Τα λευκά σημεία στα «πουκάμισα» των πολεμιστών μπορεί να αναπαριστούν μεταλλικούς δίσκους. Το αγγείο, επομένως, μαρτυρεί τη χρήση λινού ως υποστηρικτικού υλικού πανοπλίας, ενώ ο Όμηρος, ο Ηρόδοτος και ο Αλκαίος περιγράφουν ότι το ίδιο το λινό χρησιμοποιείται ως πανοπλία. Άλλες αγγειογραφίες απεικονίζουν παρόμοια αντικείμενα,

ενώ τα ιδεογράμματα στις πινακίδες της Πύλου φαίνεται να παρουσιάζουν μια εκδοχή με κοντές χειρίδες. Η *Ιλιάδα* δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε εάν τα χέρια καλύπτονταν ή όχι.

Δεν διαθέτουμε σχεδόν καμιά μαρτυρία από τους Σκοτεινούς Αιώνες (1200-750 π.Χ.): είτε δεν υπήρχε πανοπλία, είτε χρησιμοποιούνταν λινά ή δερμάτινα επιστήθια, τα οποία όμως δεν σώθηκαν. Ο χάλκινος θώρακας από ελάσματα, κατά τα φαινόμενα, χρησιμοποιείται εκ νέου στα τέλη του 8ου αι., και έκτοτε καθιερώνεται για τους οπλίτες.

Εικόνα 2. Υστερογεωμετρική πανοπλία από το Άργος

Εικόνα 3. Οπίσθιο τμήμα θώρακα του 7ου αι. από την Ολυμπία

Οι πρώτοι ραψωδοί της *Ιλιάδας* και το ακροατήριό τους πρέπει να φαντάζονταν τους ήρωες να φορούν οπλισμό παρόμοιο με την υστερογεωμετρική αργίτικη πανοπλία (εικ. 2) ή το οπίσθιο τμήμα ενός θώρακα από ανάθημα του 7ου αι. στην Ολυμπία (εικ. 3). Μάλιστα τέτοια χάλκινα «επιστήθια» έχουν επηρεάσει επίσης σύγχρονους αναγνώστες του Ομήρου.⁹ Ωστόσο, η μυκηναϊκή αρχαιολογία μάς προσέφερε μαρτυρίες για διάφορους τύπους πανοπλίας για το πάνω μέρος του σώματος, και αυτή η διαφορετικότητα είναι ανάλογη με την ποικιλία που απαντάται στην προφορική παράδοση της *Ιλιάδας*.

2.3 ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΠΟΥ ΔΙΑΘΕΤΕΙ ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ

Ο πλούτος πολιτισμικών πληροφοριών είναι, ολοφάνερα, πολύ μεγάλος για να καλυφθεί ικανοποιητικά σε ένα μη εγκυκλοπαιδικό λεξικό. Ο λεξικογράφος καλείται, συνεπώς, να αντιμετωπίσει το πρόβλημα πώς να εξηγήσει τι είναι ένας *θώραξ*, κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι αναγνώστες να μπορέσουν να κατανοήσουν το κείμενο που έχουν μπροστά τους χωρίς να επιβαρύνονται υπερβολικά με πληροφορίες. Ταυτόχρονα, είναι επιθυμητό να διατηρηθεί και να γίνει προσιτή οποιαδήποτε περαιτέρω έρευνα έχει γίνει. Οι αναγνώστες πρέπει επίσης να ενθαρρυνθούν, όχι όμως να υποχρεωθούν, να λάβουν υπόψη τους τα ευρύτερα, γλωσσολογικά και πολιτισμικά, συμφραζόμενα της λέξης που αναζητούν.

Μια κατάλληλη λύση, στην περίπτωση μιας λέξης όπως ο *θώραξ*, η οποία αναφέρεται σε ένα αντικείμενο, θα ήταν να συμπεριληφθεί μια εικόνα ή ένα διάγραμμα, όπως έπραξε ο Authenrieth στο δικό του *Homeric Dictionary* (βλ. εικ. 4). Ωστόσο, η χρήση ενός διαγράμματος αφήνει ανοιχτό το πρόβλημα επιλογής του τύπου της πανοπλίας που θα απεικονιστεί. Οι δυνατότητες επιλογής αντικειμένων, καλλιτεχνικών αναπαραστάσεων και απλοποιημένων διαγραμμάτων είναι τόσες όσοι και οι τύποι πανοπλίας που γνωρίζουμε από την *Ιλιάδα*. Επιπλέον, οι δισδιάστατες απεικονίσεις μπορεί να μην δείχνουν καθαρά εάν η πλάτη προστατευόταν ή όχι.

⁹ Ο Leaf και άλλοι συγγραφείς, όπως φαίνεται σκέφτηκαν ότι ο *θώραξ* δήλωνε κάτι παρόμοιο με την πανοπλία του οπλίτη και έτσι πρότειναν να οβελιστεί κάθε χωρίο που περιείχε τη λέξη. Βλ. Leaf 1960, 577-578· Stubbings 1962, 506.

Εικόνα 4. Παράσταση από το *Homeric Dictionary*

Ωστόσο, οι ηλεκτρονικές εκδόσεις σε ψηφιακούς δίσκους ή στο Διαδίκτυο προσφέρουν άλλες δυνατότητες. Τρισδιάστατες αναπαραστάσεις μπορεί να αποτελούν τον σαφέστερο τρόπο για να απεικονιστεί η κατασκευή ενός σύνθετου αντικειμένου, όπως ο θώραξ. Η χρήση χρώματος μπορεί να βοηθήσει ώστε να δηλωθούν τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν.

Και άλλα αντικείμενα μπορούν να απεικονιστούν με τη χρήση παρόμοιων μεθόδων. Σχέδια, γραφικά και φωτογραφίες μπορούν εξίσου να χρησιμοποιηθούν για να εξηγήσουν τα μέρη μιας τριήρους, ή τη διάρθρωση οικιών και ναών. Διαγράμματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να απεικονιστούν οι σχέσεις διαστημάτων που εκφράζονται με προθέσεις.

Οι ηλεκτρονικές εκδόσεις επίσης θα επιτρέψουν διαδικτυακές συνδέσεις με διαδικτυακούς τόπους που θα παρέχουν περαιτέρω εγκυκλοπαιδικό σχολιασμό. Θα μπορούσαν επίσης να δώσουν πρόσβαση στις ίδιες τις κειμενικές πηγές, υποστηρίζοντας το λήμμα και προσφέροντας περαιτέρω υλικό για έρευνα. Οι διαδικτυακές συνδέσεις μπορούν να παράσχουν αναφορές σε κείμενα που συνήθως δεν καλύπτονται από μαθητικά λεξικά, όπως οι περιγραφές αξιοσημείωτων θωράκων στον Πανσανία (1.21.6, 6.19.7 και 10.26.3), οι οποίες περιλαμβάνουν αντικείμενα εξαιρετικής τέχνης αφιερωμένα σε ναούς. Η κατανομή του υλικού μπορεί να διαμορφωθεί έτσι ώστε οι ίδιοι οι μαθητές να μπορούν να επιλέγουν εάν θέλουν να δουν αυτό το επιπλέον υλικό, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους και το επίπεδο των αρχαίων ελληνικών στο οποίο βρίσκονται.

Αυτό το υποστηρικτικό υλικό δεν είναι απαραίτητο να περιοριστεί σε λέξεις που αφορούν αντικείμενα. Μπορεί να εφαρμοστεί σε μια λέξη τόσο αφηρημένη όσο η *ψυχή*, η οποία διαθέτει ένα ευρύ φάσμα συνδηλώσεων σε διαφορετικές εποχές, και σε διαφορετικές φιλοσοφικές σχολές. Για τέτοιες έννοιες, μπορούν να δοθούν διαδικτυακές συνδέσεις με ένα εγκυκλοπαιδικό άρθρο ή με χωρία από το *Περὶ ψυχῆς* του Αριστοτέλη ή με

πλατωνικούς διαλόγους στους οποίους συζητείται η φύση της ψυχῆς. Συνδέσεις με κείμενα θα ήταν μια ιδιαίτερα χρήσιμη προσθήκη σε μαθητικά λεξικά τα οποία δεν διαθέτουν παραθέματα, καθώς μπορούν να οδηγήσουν έναν μαθητή σε κατανόηση μιας λέξης, βαθύτερη από εκείνη που θα πρόσφερε ένα σύντομο παράθεμα.

Ωστόσο, το έντυπο λεξικό αποτελεί τη βάση όλων των υπόλοιπων εκδοχών, και πρέπει να είναι χρήσιμο ανεξάρτητα από αυτές. Κατά συνέπεια, οι τυπογραφικές συμβάσεις πρέπει να σχεδιάζονται για να μεταφέρουν τις περισσότερες, κατά το δυνατόν, πληροφορίες, με τον σαφέστερο τρόπο και σε έναν περιορισμένο χώρο.

Αμέσως παρακάτω παρουσιάζεται ένα δοκιμαστικό λήμμα για τη λέξη *θώραξ* στο αρχαιοελληνικό λεξικό του Cambridge,¹⁰ το οποίο προσπαθεί να ανταποκριθεί στα παραπάνω κριτήρια.

θώραξ -κος Ion. θώρηξ -ηκος *m.* | Aeol. nom. pl. θόρρακες

1 armour for the upper body, **corslet**, **cuirass**, **breastplate** Hom. +;

(made of linen) *Il.* Alc. Hdt. (cf. λινόθωρηξ); (made of chain mail) Hdt.;

(made of two metal plates, usu. bronze, oft. w. παναίολος or πολυδαίδαλος) *Il.*

A.R. (may refer only to the breastplate itself, to other parts, or to the armour as a whole); (of hoplite armour) Th. X. D. Plb.

2 (transf.) **armour** —*of a city's outer wall* Hdt.

3 the front of the upper body (either the part which would be covered by a breastplate, or which offers protection), **chest**, **rib-cage** E. Ar. Pl.

Οδηγός για τη οργάνωση του λήμματος και τις τυπογραφικές συμβάσεις:

Στην πρώτη σημασία, ο αναγνώστης έρχεται αντιμέτωπος με διάφορα είδη πληροφοριών που διακρίνονται με διαφορετικές γραμματοσειρές και στήσιμο (όρθια, μαύρα και γραμματοσειρά Helvetica). Ένα ερμηνευμα με

¹⁰ Το Λεξικό αυτό που προορίζεται για μαθητές και το οποίο επιμελείται η Δρ Anne Thompson αποδίδει έμφαση σε σημασιολογικές ομαδοποιήσεις, και όχι σε συντακτικές δομές.

χρήση απλών στοιχείων θα επιτρέψει στον αναγνώστη να κατανοήσει κάθε κειμενική χρήση και να επιλέξει μια κατάλληλη μετάφραση για τον συγγραφέα, το πλαίσιο και τον γλωσσικό δείκτη. Τρεις προτεινόμενες μεταφραστικές αποδόσεις αποδόθηκαν με έντονα στοιχεία.

Οι παραπομπές στους σημαντικότερους συγγραφείς γίνονται σε διαφορετική γραμματοσειρά. Εδώ, η ένδειξη «Hom. +» δηλώνει ότι η λέξη είναι συνήθης τόσο στην ποίηση όσο και στην πεζογραφία μετά τον Όμηρο. Επισημαίνοντας ποιος συγγραφέας αναφέρεται σε ποιον τύπο θώρακος, το λήμμα προσφέρει ένα διάγραμμα της ιστορίας της λέξης, και έτσι βοηθά τον αναγνώστη να καθορίσει ποιος τύπος ή τύποι θα έπρεπε να εννοούνται σε ένα συγκεκριμένο χωρίο.

Πρόσθετες πληροφορίες περικλείονται σε παρενθέσεις για να τις διαχωρίσουμε από το ερμηνευμα. Προκαταρκτικά σχόλια, όπως «(made of linen)», ('λινός') εισάγουν μια υποενότητα και τη συσχετίζουν με συγκεκριμένους συγγραφείς. Μπορεί επίσης να παράσχουν πληροφορίες γραμματικής ή τρόπου χρήσης, όπως στη δεύτερη σημασία η ένδειξη «(transf.)», ('μεταφ.'), η οποία δηλώνει ότι η χρήση στον Ηρόδοτο είναι μεταφορική.

Διευκρινίσεις που ακολουθούν τον κατάλογο των συγγραφέων προσφέρουν πρόσθετες, δευτερεύουσες όμως, φιλολογικές και πολιτισμικές λεπτομέρειες. Εδώ ας σημειωθούν το «(cf. λινωθήρηξ)», ('πρβλ. λινωθήρηξ') και η φράση «(may refer)», ('μπορεί να αναφέρεται'). Αυτές οι φράσεις επιχειρούν να μεταφέρουν κάτι από την ποικιλία που μαρτυρείται στη λογοτεχνία και τα αρχαιολογικά ευρήματα, και επίσης δηλώνουν στον αναγνώστη ότι πρέπει να αναζητήσει περισσότερες πληροφορίες από αυτές που δίνονται με την απλή μεταφραστική απόδοση, «breastplate» ('επιστήθιο').

Στη δεύτερη σημασία, μια μεγάλη παύλα που εισάγει πλάγιο κείμενο δηλώνει έναν «συμφραστικό δείκτη». Αυτή η ένδειξη προσφέρει πληροφορίες σχετικά με τη χρήση σε ένα συγκεκριμένο χωρίο.

Στην τρίτη σημασία, οι παρενθέσεις περικλείουν πληροφορίες που επεξεργάζονται περαιτέρω το ερμηνευμα, προσφέροντας εδώ μια επιλογή ανάμεσα σε δύο δυνατές ερμηνείες για αυτή τη σημασία, σε σχέση με την πρώτη σημασία. Από τις πληροφορίες που παρατίθενται στην τρίτη σημασία, ο αναγνώστης θα πρέπει να μπορέσει να κατανοήσει την ανατομική χρήση της λέξης *θώραξ* στο ιπποκρατικό Corpus και τον Αριστοτέλη (π.χ. *Περὶ τέχνης* 10· *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* 493a5), αν και, λόγω περιορισμένου χώρου, αυτή η χρήση δεν συζητείται στην έντυπη έκδοση. Στις ηλεκτρονικές μορφές μπορούν να δοθούν επιπλέον σχολιασμός και διαδικτυακές συνδέσεις με αυτά τα κείμενα.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Πολιτισμικές πληροφορίες είναι δυνατόν να ενσωματωθούν σε ένα μη εγκυκλοπαιδικό λεξικό πλαισιώνοντας τις λεκτικές περιγραφές με σαφείς και κατανοητές τυπογραφικές συμβάσεις, συμπεριλαμβάνοντας εικόνες και επιστρατεύοντας το πλήρες φάσμα των πολυμέσων και των υπερκειμενικών τεχνολογιών. Με την εικόνα και τον λόγο μπορούμε να καθοδηγήσουμε τους σπουδαστές ώστε να διατρέξουν το λήμμα. Αυτό μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τις κειμενικές αμφισημίες και πολιτισμικές αβεβαιότητες και παράλληλα να αποφύγουμε τη σύγχυση, ώστε να εισαγάγουμε ευρύτερα ζητήματα ερμηνευτικής, και να κεντρίσουμε το ενδιαφέρον των σπουδαστών για τα πολιτισμικά συμφραζόμενα, αλλά και για τις λεπτομέρειες των λογοτεχνικών κειμένων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- AUTENRIETH, G. [1877] 1984. *Homeric Dictionary*. Μτφρ. R. Keep. Λονδίνο: Duckworth.
- EDWARDS, M.W. 1991. *The Iliad: A Commentary, Volume V: Books 17-20*. Cambridge: Cambridge University Press. Ελλην. μτφρ. Μ. Καίσαρ υπό τον τίτλο *Ομήρου Ιλιάδα, τόμος Ε': Ραψωδίες P-Y*, επιμ. Α. Ρεγκάκος. (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003).
- ERBSE, H. 1969-1988. *Scholia Graeca in Homeri Iliadem*. Βερολίνο: de Gruyter.
- JANKO, R. 1992. *The Iliad: A Commentary, Volume IV: Books 13-16*. Cambridge: Cambridge University Press. Ελλην. μτφρ. Ρ. Χαμέτη υπό τον τίτλο *Ομήρου Ιλιάδα, τόμος Δ': Ραψωδίες N-Π*, επιμ. Α. Ρεγκάκος. (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003).
- KIRK, G.S. 1985. *The Iliad: A Commentary, Volume I: Books 1-4*. Cambridge: Cambridge University Press. Ελλην. μτφρ. Η. Τσιριγκάκης υπό τον τίτλο *Ομήρου Ιλιάδα, τόμος Α': Ραψωδίες A-Δ*, επιμ. Δ.Ι. Ιακώβ & Α. Ρεγκάκος. (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003).
- LEAF, W. [1900-1902] 1960. *The Iliad, Vol. I, Books I-XII*. Άμστερνταμ: Hakkert.
- LIDDELL, H.G. [1889] 1980. *An Intermediate Greek-English Lexicon*. Οξφόρδη: Clarendon.
- LIDDELL, H.G. & R. SCOTT. 1940. *A Greek-English Lexicon, A New Edition*. Αναθ. H. S. Jones, με την βοήθεια του R. McKenzie. Συμπλήρωμα 1968. Οξφόρδη: Clarendon.
- MUNRO, D.B. 1894. *Homer: Iliad, Books I-XII*. 4η αναθ. έκδ. Οξφόρδη: Clarendon.
- SNODGRASS, A. [1967] 1999. *Arms and Armour of the Greeks*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press. Ελλην. μτφρ. της δεύτερης συμπληρωμένης έκδοσης Β.Γ. Σταματοπούλου υπό τον τίτλο *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, επιμ. Π.Β. Φάκλαρης. (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003).
- STUBBINGS, F. H. 1962. «Arms and armour». Στο *A Companion to Homer*, επιμ. A.J.B. Wace & F.H. Stubbings. Λονδίνο: Macmillan. 506-507.¹¹
- VENTRIS, M. & J. CHADWICK. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*. 2η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.

¹¹ Μέρος του έργου έχει μεταφραστεί στα ελληνικά υπό τον τίτλο *Ομηρος. A Companion to Homer*, επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1984). Στην εν λόγω μετάφραση δεν περιλαμβάνεται το συγκεκριμένο δοκίμιο του F.H. Stubbings.